

İmgelerle Yaşamak

**Tanık ve Kanıt Olarak Fotoğraf:
Kosova'nın Kayıp İnsanları**

Kathryn Harakal

© Kathryn Harakal, Haziran 2009

İçindekiler

Özet	3
1 Giriş	5
2 Hepimiz Onları Özlüyoruz	6
3 Travmanın Temsili	7
4 Kelimelerin Ağırlığı	8
5 İmgelerle Yaşamak	9
6 Sonuç	10
Kaynakça	13

Özet

Kosova’da gündelik hayat, yakın ve uzak geçmişe göndermelerle doludur. Kurbanlar, kahramanlar ve şehitlerle ilgili imgeler hep aynı iplikte örülmüş gibidir ve Kosova’nın fiziki coğrafyası da ölümlerin anı ve anıtları ile doludur. Ama Kosova “toprakları” fiziki coğrafyada eksik olan pek çok şeyi barındırmaktadır aslında. Son yıllarda bazı toplu mezarlar bulunmuş olsa da, toprağın altında ve kireçtaşı mağaralarında hâlâ kayıpların kemikleri yatmaktadır.

Kanlı bir geçmişle yüzleşmeye çalışan toplumlarda hafızanın önemi büyüktür. Savaş sonrası koşullarda yaşananların kabulüne, hatırlamaya, ve anmanın acılı ailelere ya da genel olarak “halka” sağlayacağı sağaltıcı etkiye şüphesiz büyük bir ihtiyaç duyulur. Ancak bu süreç kışkırtıcı olmayan bir şekilde yürütülmeli, söz konusu çatışmanın tüm “ taraflarındaki” ölümlerin aileleri gözetilmeli ve bu anıtların yerleştirileceği coğrafyanın kanunlarına saygılı bir şekilde hareket edilmelidir.

Bu makalede, 2004’ten bu yana Kosova’nın başkenti Priştina’de yer alan çarpıcı bir açık hava sergisi örneği üzerinden savaş sonrası dönemde Kosova’da hafıza, görsel temsil, anıtsallaştırma ve geçiş döneminde adalet meseleleri ele alınmaktadır. Kosova’nın kadın, erkek, genç, yaşlı “kayıplarının” fotoğraflarından oluşan sergi, sanat ile belgeleme, protesto ile anıtsallaştırma, yas ile eğitim arasındaki ayrımları ortadan kaldırır niteliktedir. Daha da önemlisi, geçmiş ile bugün, ölen ile kalan arasında simgesel bağ kurmayı başaran ve tanıklardan gelecek kuşaklara bilgi aktarımını teşvik eden düşündürücü bir görsel travma temsilidir.

-Resim 1-

Prishtinë/Priština şehir merkezinde Kosova Parlamento Binasının dışına yerleştirilmiş olan "Hepimiz Onları Özlüyoruz" adlı fotoğraf sergisinden detay.

[Fotoğraf: Kathryn Harakal, Haziran 2007]

İmgelerle Yaşamak /İmgelerin Esiri Olmak

Tanık ve Kanıt olarak Fotoğraf: Kosova'nın Kayıp İnsanları

Giriş

Burası Kosova, insanlarından arındırmak istedikleri topraklar.¹

- Arnavut şair İsmail Kadare, Tiranë, Mesi i Tetorit 1999

İmgelerin rahatsız etme gücü vardır. Savaş ya da kitlesel katliamlarda yaşanan kayıpları temsil etmenin imkanlarına ve sınırlarına dair tartışmalar birden fazla disiplini ilgilendirmektedir.² Ancak travma, hafıza ve görsel temsil arasındaki ilişkiye gösterilen akademik ilgi, Holocaust çalışmaları hariç, görece kısıtlı kalmıştır.³ Üstelik, bir konu olarak travmanın herhangi bir görsel biçimde temsilinin mümkün olmadığı hem estetik hem de psikolojik açıdan savunulmuştur;⁴ bu görüş, Adorno'nun meşhur "Auschwitz'den sonra şiir yazmak barbarlıktır" sözü ile de hafızalara kazınmıştır.⁵ Konu hâlâ tartışmalı olmakla birlikte, vahşet ve soykırım kurbanlarının ve öldükleri yerlerin imgeleri, işlenen suçlara sosyolojik, duygusal ve eğitsel perspektiflerden tanıklık edebileceği gibi, hukuki süreçlerde ve uluslararası mahkemelerde de kanıt olarak da iş görebilir. Buna ek olarak, savaş, soykırım, insanlık suçları ve benzeri travmatik olayların ardından travmanın görsel olarak temsil edilmesi, kurbanların hatırlanması ve sağ kalanların olayın geride kaldığını hissedebilmesi açısından önemli bir araç olabilir. Genelde bu temsiller anıt, şehitlik gibi kolektif anıları "cisimleştirme" maksadı taşıyan kalıcı mekanlar biçiminde ortaya çıkarlar.⁶ Daha güncel bir trend ise, özellikle kanlı savaşların ardından akıbeti belirsiz olan kişiler söz konusu olduğunda, fotoğraflı sunumların bir anma, anıtsallaştırma ve hatta protesto aracı olarak kullanılmasıdır.⁷

¹ Şiirin İngilizce çevirisi için bkz. A. di Lellio (haz.), *The Case for Kosova: Passage to Independence*, (Anthem Press, Londra 2006), s. 209.

² D. Apel, *Memory Effects: The Holocaust and the Art of Secondary Witnessing*, (Rutgers University Press, New Jersey 2002), s. 5.

³ J. Bennett, "The Aesthetics of Sense-Memory: Theorising Trauma through the Visual Arts", S. Radstone ve K. Hodgkin (haz.), *Regimes of Memory*, (Routledge, Londra 2003) içinde, s. 28.

⁴ A.g.e., s. 28.

⁵ T. Adorno, "Cultural Criticism and Society", S. Weber ve S. Weber (İngilizce'ye çevirenler), *Prisms*, (MIT Press, Cambridge, Massachusetts 1967) içinde, s. 19.

⁶ D. Bar-Tal, "Collective Memory of Physical Violence: its Contribution to the Culture of Violence", E. Cairns and M. D. Roe (haz.), *The Role of Memory in Ethnic Conflict*, (Palgrave Macmillan, New York 2003) içinde, s. 88.

⁷ Bugün dünyanın pek çok yerinde kayıplar konusunda farkındalık yaratmak için formal ya da enformel fotoğraf sergileri kullanılmaktadır. Kızıl Haç Uluslararası Komitesi'nin (ICRC) bölge ofisleri dünyanın çeşitli yerlerinde fotoğraf sergileri gerçekleştirmiştir. [Basın Bülteni: 20/07, "Photo Exhibition on Missing Persons opens in Baku", Kızıl Haç Uluslararası Komitesi, 31 Ağustos 2007; ve Basın Bülteni 29/06, "Photo Exhibition on Missing Persons opens", Kızıl Haç Uluslararası Komitesi, 02 Temmuz 2007.]

Hepimiz Onları Özlüyoruz

Barındırdığı fikir, gönderme ve kelimelerin karmaşıklığına bağlı olarak küçük ya da büyük bir okur grubuna hitap eden yazılı anlatımın aksine fotoğrafın tek bir dili vardır ve herkese ulaşma imkanına sahiptir.⁸

- Susan Sontag, *Başkalarının Acısına Bakmak*

Sırp insan hakları aktivisti Nataša Kandić⁹, Kosova'nın 1999'un ikinci yarısındaki halini "insanların kaybolan yakınlarının peşinde oradan oraya dolandığı harap bir ülke" sözleriyle betimlemişti.¹⁰ Sıcak savaşın sona ermesinin hemen ardından, Kosova içindeki ve Sırbistan'daki İdari Sınır Hattı üzerindeki bilinen birkaç toplu mezarda yatanlardan başka daha binlerce insanın tek bir iz bırakmaksızın kaybolduğu anlaşılmıştı.¹¹ Gerek Kosova yönetiminin gerekse uluslararası toplumun kayıplar konusuna yeterince önem vermediği algısı, o günden bu yana savaş-sonrası döneme damgasını vurmuş, başta Kosova Arnavutları olmak üzere Kosova halkında ciddi bir hoşnutsuzluk yaratmıştır. İnsanın kaybolan yakınları hakkında bilgi edinme hakkı, uluslararası insani hukukta ve insan hakları hukukunda önemli yer tutar.¹² Ancak ailelere 1998-99 savaşından bu yana kayıp olan yakınlarıyla ilgili hâlâ net bir bilgi verilmemiş olması sebebiyle, konu Kosova'daki etnik gruplar arasında bugün ve gelecekte makul seviyede bir karşılıklı tahammül ve uzlaşma sağlanmasının önündeki başlıca engel olarak durmaktadır.

Sıcak savaşın ardından kayıplar konusunda ne yapılacağı meselesi, savaş-sonrası koşullarda destek sağlayan her türlü geçiş dönemi adaleti girişiminin parçası addedilmelidir. Toplu mezarların açılması, cesetlerde kimlik tespitinin yapılması ve olguların net bir şekilde ortaya konması, ailelerin yaslarını gereği gibi yaşayabilmeleri, daha geniş toplulukların da geçmişte olanlarla yüzleşebilmesi bakımından elzemdir. Geçiş dönemi adaleti çerçevesinde çalışan çeşitli kurumlar –uluslararası komisyon ve yargı organları, adli tıp çalışmaları ve ulusal yetkililer gibi– bu süreçte yer alırlar.¹³ Ancak sivil toplum kuruluşları ile aile dernekleri de önemli rol oynarlar. Bu derneklerin başarısı büyük ölçüde konuya dair bir farkındalık yaratmada ve kayıp yakınlarının ne şekillerde etkilendiğine dikkat çekmede etkili olmalarına bağlıdır. Bu tür derneklerin etkinlikleri aynı zamanda ailelerin mağdur rolünün ötesine geçerek yapıcı bir eylemlilik içine girmelerine imkan tanımaları bakımından da benzersiz bir işlev görürler.¹⁴

⁸ S. Sontag, *Regarding the Pain of Others* (Picador, New York 2003), s. 20. ÇN: Kitabın Türkçe çevirisi için bkz. Osman Akinhay (çev.), *Başkalarının Acısına Bakmak*, (Agora Kitaplığı, İstanbul, 2004)

⁹ Nataša Kandić, Sırbistan'ın Belgrad şehrinde kurulmuş olan ve Kosova'da da iki ofisi bulunan İnsani Hukuk Merkezi'nin kurucusu ve müdürüdür. İnsani Hukuk Merkezi, tarihle barışma ve yakın geçmişte işlenmiş suçların sorumluluğunun üstlenilmesi yoluyla bölgesel barışın sağlanması için çalışmaktadır.

¹⁰ N. Kandić, "Confronting the Past of Kosovo", (Humanitarian Law Center, 27 Haziran 2004). ["Kosova'nın Geçmişi ile Yüzleşmek", İnsani Hukuk Merkezi].

¹¹ Birleşmiş Milletler kayıtlarına göre, 1998-99 savaşının ardından Kosova'da 5206 kişinin kayıp olduğu bildirilmiştir. ["Factsheet: Kosovo in February 2008", Kamu Bilgilendirme Bölümü, Birleşmiş Milletler Kosova Geçici Yönetim Misyonu, 01 Mart 2008].

¹² Hukuki sorumluluklar 1949 Cenevre Sözleşmeleri ve Ek Protokoller'inde, ve ayrıca 2006 tarihli Bütün Kişilerin Zorla Kaybedilmeden Korunmasına Dair Uluslararası Sözleşme'de tanımlanmıştır. ["Missing Persons: A Hidden Tragedy", *Kızıl Haç Uluslararası Komitesi*, Cenevre, İsviçre, Ağustos 2007.]

¹³ M. Crettol and A. La Rosa, "The Missing and Transitional Justice: the Right to Know and the Fight Against Impunity", 68 *Kızıl Haç Uluslararası Bülteni* (Haziran 2006), s. 362.

¹⁴ "Missing Persons: A Hidden Tragedy", *Kızıl Haç Uluslararası Komitesi*, Cenevre, İsviçre, Ağustos 2007.

Kosova'nın batı kesiminde yer alan Gjakovë/Đakovica kentinden Annelerin Çağrısı Derneği'nin üyeleri, yanıt arayışına görünürlüğü yüksek ve görsel açıdan sarsıcı imgelerle katkıda bulundular. Derneğin 2004'ten bu yana sürdürdüğü "Hepimiz Onları Özlüyoruz" kampanyası, savaşta kaybolan binlerce insana daha fazla önem verilmesi için yetkililere baskı yapmayı hedefliyor. Ama kampanya duyarlı kamuoyunun dikkatini genel olarak kayıplar konusuna çekmeyi de başarmış durumda. Bunu sağlamak için normalde adı sanı bilinmeyen kurbanlara görsel imgelere birer yüz verildi. Sonuçta, ortaya son derece sarsıcı bir fotoğraf sergisi ve billboard ilanlarıyla paralel olarak yürütülen bir kampanya çıktı. Bu, Kosova topraklarında bugün görülebilen en kapsayıcı ve düşünsel olarak en kışkırtıcı anma ve anıtsallaştırma girişimlerinden biridir.

Travmanın Temsili

*Fotoğraf bir vadedir. Fotoğrafçının sonraki hayatına aittir. O bir anlık flaşla beraber ölümün sönmez alazıyla yanmaya başlar.*¹⁵

-Eduardo Cadava, Işıktan Kelimeler

Görsel imgeler, bakanlar üzerinde hem kısa hem de uzun vadede güçlü etkiler bırakabilirler. Fotoğrafın da etkisi ve değerinin manevi mi estetik mi olduğu, büyük ölçüde sunumun amacına, serginin konumuna ve mekanın siyasi çağrışımlarına göre değişir.¹⁶ Betimlediği olayları "belgeleyen" birer enstantane olan fotoğraflar, pek çok örnekte, kasıtlı ya da kasıtsız olarak, çoğu insanın "sanat" dediği şeye dönüşür. Şiddet ve çatışmayı betimleyen ya da temsil eden imgelere bakma meselesi, Susan Sontag'ın ölümünden önce yayımlanan son kitabı *Başkalarının Acısına Bakmak*'ta enine boyuna irdelenmektedir. Yazar bu eserde, rahatsız edici imgelerin, formel ya da enformel, sanat galerisi benzeri mekanlarda sergilenmesinin uygunsuzluğundan bahseder. "Son derece ağır, yürek parçalayıcı konuları işleyen fotoğraflar, birer sanat eseri olarak –ki duvara asılınca oldukları şey budur, altına ne tür kayıt düşülürse düşülsün- kamusal alanlarda duvara ya da zemine monte edilerek sergilenen sanat eserleriyle aynı kaderi paylaşırlar. Yani (çoğu zaman başkalarıyla beraber yapılan) bir gezintideki duraklardan ibarettirler" diye yazar.¹⁷ Ayrıca fotoğrafların anlama ve hatırlama kadar, umursamama ve unutmama aracı olarak da oynadıkları rolü ele alır.¹⁸

Sanat tarihçileri uzun zamandır fotoğrafla hafızanın işleyişi arasındaki ilişkiyi tartışıyorlar. Savaş ve kriz anlarında çekilmiş basın fotoğrafları üzerine çalışan Barbie Zelizer, vahşet görüntüleri ve benzer imgeler aşırı kullanıldığında "kamuoyu görmemeyi tercih etmeye başlayabilir – yani insanlar görmemek için bakmaya, unutmak için hatırlamaya başlayabilirler" diyor.¹⁹ Bu tartışmalar bir yana, sergilerin etkisini arttırmak için estetiğe başvurulması, gerek galeri küratörlerinin gerekse enformel sergilerin düzenleyicilerinin sık sık başvurduğu bir strateji; vahşet, insanlık suçu ve soykırım imgelerinin temsilinde de aynı tavır görülebiliyor.

¹⁵ E. Cadava, *Words of Light: Theses on the Photography of History*, (Princeton University Press, Princeton, New Jersey 1993), s. 13.

¹⁶ J. Taylor, *Body Horror: Photojournalism, Catastrophe and War*, (Manchester University Press, Manchester 1998), s. 133.

¹⁷ S. Sontag, *Regarding the Pain of Others* (Picador, New York 2003), s. 121.

¹⁸ Bu konuda daha fazla ayrıntı için bkz. Sontag, a.g.e.

¹⁹ B. Zelizer, *Remembering To Forget: Holocaust Memory Through the Camera's Eye*, (University of Chicago Press, Chicago 1998), s. 5.

Oysa temelinde anma, anıtsallaştırma fikri yatan bir sunumun herhangi bir sanat sergisi ile benzer özellikler taşıması, hem teknik bir takım problemlere, hem de ciddi sonuçları olabilecek yorum hatalarına yol açabilir. Sunulan imgeler ve detaylar fazla sarsıcı ise sergiyi gezenler çok kötü etkilenebilir ve anlatılan olaydan sağ çıkmış kurbanlar tekrar bir travma yaşayabilir. İmgelerde çok az şey görünüyorsa, bu sefer de olanları daha yenilir yutulur göstermek gibi bir aklayıcı bir etkisi olabilir ya da sergi anmak kadar eğitmeyi de amaçlayan bir etkinlik olmaktan uzaklaşabilir. Tüm anma ve anıtsallaştırma etkinliklerinde olduğu gibi bu tür sergilerde de hassas bir denge tutturulmalıdır. Hele de bu sergi savaş sonrası dönemin Kosova'sında olacaksa, bu dengeyi yakalamak için özel bir çaba sarfetmek gerekecektir çünkü burada hem söz konusu olaylar çok yakın bir geçmişte gerçekleşmiştir hem de kayıplar konusu aileler kadar toplumun tamamı için de son derece duygusal bir meseledir.

Kelimelerin Ağırlığı

Kosova'daki tüm kayıpların akıbetini ortaya çıkarmaya kararlıyız. Etnik, dini ya da ırksal köken ayırd etmiyoruz. Bunların hepsi kayıp insanlardır ve akıbetleri öğrenilene kadar aileler huzur bulmayacaktır.²⁰

- Nesrete Kumnova, Annelerin Çağrısı Derneği

Annelerin Çağrısı Derneği'nin "Hepimiz Onları Özlüyoruz" kampanyasının ilk aşamasında, halen kayıp olan binlerce Kosovalıyı temsilen iki yüzü aşkın fotoğraf, başkent Priştina'daki Kosova Parlamento binasını çevreleyen metal çitler üzerine yerleştirildi.²¹ Büyük boy fotokopisi yapılmış fotoğrafların altında yazan isimler resimlerdekilerin Kosova Arnavutları olduğunu gösterse de,²² derneğin resmi politikası Kosova'nın tüm kayıplarını kapsamaya yöneliktir. Kampanyanın altı ay sonra 2005 Haziran'ında başlayan ikinci aşaması, bu fotoğraflı sunumun görsel etkisinin tam tersi bir strateji izledi. Bu aşamada Kosova Eylem Ağı adlı yerli sivil toplum kuruluşu ile koordinasyon içinde çalışıldı ve Kosova Uluslararası Kızıl Haç Komitesi'nden (ICRC) kısmi maddi destek alındı.²³ İkinci aşamada, Kosova'nın kentsel alanlarına yayılarak çok daha geniş bir kitleye ulaşıldı. Ortaya çıkan iş, her ne kadar Kosova'nın başkentinin dört bir yanında yol kenarlarındaki büyük billboardları ve kaldırımlardaki afiş panolarını kullanan güçlü bir görsel ifade olsa da, kampanyanın bu aşamasında sadece kelimeler kullanıldı. İlk bakışta, özellikle uzaktan bakıldığında tüm görünen, düz, gri bir zemin üzerinde iri, belirgin harflerle yazılmış kampanya sloganı "Hepimiz Onları Özlüyoruz" cümlesiydi. Oysa yakından incelendiğinde, billboardun düz görünen zemininin aslında küçücük harflerle yazılmış yüzlerce isimden oluştuğu, kayıp kişilerin ilk adının tamamı ile soyadının ilk harfinin yazılı olduğu anlaşılıyordu.²⁴ İsimler

²⁰ "Arnavut-Sırp Bilgi Paylaşımı Forumu Projesi Raporu", (BETA Medya Merkezi, Güneydoğu Avrupa Demokrasi ve Barış Merkezi ve KosovaCanlı Haber Ajansı, Priştina, 2006), s. 43.

²¹ Basın Bülteni, "Hepimiz Onları Özlüyoruz", Annelerin Çağrısı Derneği ve STK Kosova Eylem Ağı, 31 Mayıs 2005.

²² Fotoğraf sergisi baştan itibaren mi sadece Kosova Arnavutlarının resimlerini içeriyordu, yoksa aslında Kosovalı Sırp'ların ve başka azınlık mensuplarının fotoğrafları vardı da sonradan sergiyi gezenler tarafından mı yırtıldı, yazar bu soruya net bir cevap bulamamıştır.

²³ Sarah Avrillaud ile e-mail yazışması, Kızıl Haç Uluslararası Komitesi (ICRC), Priştinë/Priştina Bürosu, ICRC e-mail referans numarası: "Priştina /PRI07E1279", 10 Ağustos 2007.

²⁴ A.g.e., Basın Bülteni [Billboard ilanları 1-15 Haziran ve 15-31 Temmuz 2005'te yayınlandı].

ICRC'nin yayımladığı ve aileleri tarafından halen kayıp olduğu bildirilen tüm etnik topluluklardan 2047 kişinin isimlerini içeren “Kayıplar Kitabı”nın Nisan 2004 basımından²⁵ alındı.²⁶ Priştina'daki ICRC Bürosu'na göre billboard kampanyasında kitaptaki isimlerin büyük kısmı yer almıştı.²⁷

Susan Sontag, “duygular, sözlü bir slogandansa fotoğrafla çok daha kolay somutlanır” diye yazmış.²⁸ Ama yoldan gelip geçenler yüzlerce ismin orada yazılı olduğunu farketmediği anda billboard kampanyası, hem görsel olarak çarpıcı hem de seyredenlerde ilk anda bir duygu uyandırabilen başarılı bir kampanya olmuştu.²⁹ Buna mukabil, Kosova Parlamentosu'nun dışındaki fotoğraf enstalasyonu esasen “sokak eylemi” ruhuyla yapılmış bir işti; amaç, Kosova yönetimine mensup yetkililerin kayıp aileleri adına çok daha aktif ve etkili bir şekilde hareket etmesini sağlamaktı. Ama gene de, fotoğraf sergisi başta bu amaçla yapılmış olsa da zamanla Priştina'nın tam merkezinde yer alan, sembolik açıdan çok yüklü bu serginin yerli halk tarafından algılanışı önemli bir değişim geçirmişe benziyor.

İmgelerle Yaşamak

İsviçreli psikolog Edouard Claparède'a göre duygular sadece şu anda yaşanabilir, çünkü anı olduklarında birer fikir ve temsile dönüşürler ki bu da artık belli bir mesafe ve açıdan baktığımız anlamına gelir; “Duyguyu geçmişteki bir şey olarak hissedemeyiz... İnsan kendi duygularının seyircisi olamaz; duygu ya hissedilir ya da hissedilmez; yoksa o duygusal özden soyutlanarak tahayyül edilmeleri mümkün değildir.”³⁰ Travmatik hafızanın ürettiği imgeler, temsil ettikleri eski olaylara dairdirler ama şu anda mevcuttur. Dolayısıyla “Hepimiz Onları Özlüyoruz” adlı fotoğraf sergisi ve billboard kampanyasını çözümler ve değerlendirirken, temsil edilen olaylara dair ortak hafıza ya da ortak bilgiye bakmak gerekiyor. Zira ancak bu hafıza ya da bilgiye referansla bu imgeleri temsil ettikleri siyasi ve manevi meseleler bağlamında doğru bir şekilde anlayabiliriz.³¹

Priştina'daki yerli ve uluslararası nüfus içinde, Kosova'nın kayıp insanları konusundaki bilgi düzeyi ve duygusal alakası birbirinden çok farklı olan çeşitli tabakalar var. Kosova'daki uluslararası sivil personelin büyük kısmı savaştan kişisel olarak etkilenmediler ve fotoğraf sergisinin yanından geçtiklerinde, hergün geçseler bile, temsil ettikleri olayları bile derinlemesine kavramaktan uzak olabilirler. Kosova'daki azınlıklar bakımından, sergi Kosova Parlamentosu'nun hemen dışında, yani tüm topluluklar için anlamlı olması gereken bir yerde olmasına rağmen, Kosovalı Sırp'ların ya da diğer azınlık mensuplarının çok azı sergiyi görebilecektir çünkü Priştina artık neredeyse tek etnik grubun var olduğu bir şehir

²⁵ 2007 Ağustos'unda “Kayıplar Kitabı”nın dördüncü basımı Kızıl Haç Uluslararası Komitesi'nin (ICRC), Prishtinë/Priştina bürosu tarafından yayımlandı. Önceki basımlar gibi bu da Kosova'da pek çok yere dağıtıldı. Kitap, kayıpların akıbetini aydınlatacak bilgilerin edinilmesi için bir tür dilekçe olarak iş gördüğü gibi, savaş biteli sekiz yıl olmasına rağmen sevdiklerinin cenazesini hâlâ kaldıramamış olan binlerce ailenin durumunu hatırlatan somut bir vesika oldu. “Bilgi Notu: Eski Yugoslavya Topraklarındaki Kayıp İnsanlar”, Kızıl Haç Uluslararası Komitesi, Nisan 2008 [Factsheet: Missing Persons on the Territory of Former Yugoslavia], International Committee of the Red Cross].

²⁶ Basın Bülteni 04/53, “Kosova: Kayıplar Kitabı'nın çüncü Basımı”, Kızıl Haç Uluslararası Komitesi 16 Nisan 2004 [“Kosovo: Third Edition of the Book of Missing Persons”, International Committee of the Red Cross].

²⁷ Sarah Avrillaud ile e-mail yazışması, Kızıl Haç Uluslararası Komitesi (ICRC), Priştina Bürosu, ICRC e-mail referans numarası: “Priştina /PRI07E1279”, 10 Ağustos 2007.

²⁸ S Sontag, *Regarding the Pain of Others* (Picador, New York 2003), s. 85.

²⁹ Yazar, 2005 baharı boyunca yerli halkın billboard kampanyasına tepkisini gözlemleyebildi.

³⁰ J. Bennett, “The Aesthetics of Sense-Memory: Theorising Trauma through the Visual Arts”, S. Radstone ve K. Hodgkin (haz.), *Regimes of Memory*, (Routledge, London 2003) içinde, s. 27.

³¹ A.g.e, Bennett, s. 31

haline gelmiştir. Sergiyi görenlerin büyük çoğunluğu Kosovalı Arnavut çoğunluktan olacaktır; bunların çoğu savaş sırasında yaşadığı yeri terketmek zorunda kalmış, yakın aile bireylerini kaybetmiş ya da en azından tanıdıkları ölmüş, kaybolmuş kişilerdir. Bu da bu gibi anma mekanlarında saygılı bir anma ve anıtsallaştırma çerçevesinde, bilgi paylaşımı, eğitim ve aktivizm arasında denge kurulması gerektiğini bize daha da net gösteriyor.

“Hepimiz Onları Özlüyoruz” fotoğraf sergisi, belgesel kanıt ile estetik imge arasında hassas bir denge kurmayı başarıyor. Bu fotoğrafların bakan kişide duygusal bir etki bırakma gücü –ki bu güç kısmen sunumlarının estetik özelliklerinden kaynaklanıyor- onların hem anma hem de eğitime işlevini görebilmesini sağlıyor. Kosova Parlamentosu’nu çevreleyen yüksek çitleri süsleyen bu fotoğrafların görsel gücü, hem bakanları düşünmeye sevk ediyor, hem de temsil edilen olaylar konusunda insanları eğitiyor. Çoğu savaştan yıllar önce çekilmiş olan bu fotoğraflar, kayıp kişileri hem fotoğrafın konusu hem de savaşın kurbanı olarak temsil etmeyi başarıyor. Bu bakımdan sergi fotoğrafın hem tanık hem de kanıt olarak kullanımının mükemmel bir örneğini teşkil ediyor. Kısacası, “Hepimiz Onları Özlüyoruz” sergisi kamusal alana yerleştirilmiş, belirli bir amaç taşıyan bir fotoğraf enstalasyonu olarak nitelenebilir.

Başlangıçta tüm kayıpların akıbetine dair cevap talep etme amacını taşıyan bu sergi, yıllar içinde daha formel anlamda bir anıta dönüştü. Serginin kuruluşundan itibaren tel örgülerin arasına, fotoğraflar arasındaki boşluklara çiçekler takıldı. Son yıllarda da sergi gerçek manasıyla bir anıt oldu, yani “milli” kayıpların hatırlandığı ve anıldığı, siyasetçilerin Kosova’daki Arnavut çoğunluk için önemli günlerde resmi ziyaretler yaptığı, önüne çelenk koyduğu bir yer haline geldi.³²

Sonuç

George Santayana belki en çok gelecek nesillere yaptığı “geçmişini hatırlamayanlar onu tekrara mahkumdur” uyarısı ile bilinse de³³, felsefeci “sembollerin ölümcül anlam yükü”nden de bahsetmişti.³⁴ Savaş sonrasında travmanın görsel temsili meselesi bağlamında bu kavram, anıtsallaştırma konusunun ne kadar karmaşık olduğunu, hayatta kalanların taleplerinin karşılanması, kurbanların anısına saygı gösterilmesi ve onların gelecek kuşaklara anlatılması gibi pek çok boyut içerdiğini bir kez daha hatırlatıyor. Bugün hem Kosova Arnavutlarından hem Sırplarından pek çok kişi, 1998-99 savaşına ve savaş sonrası döneme ait acı hatıralara “kilitlenmiş” bir şekilde yaşıyorlar. İnsanların bu açmazdan kurtulup hayatlarına devam edebilmek için acılarının tanınmasına ve, bazı örneklerde, adalete ya da en azından adalet bulma olasılığına ihtiyacı var. Toplumların da, eğer kanlı tarihleriyle hesaplaşmaya ve kalıcı barış için çalışmaya niyetlilerse, geçmiş olayları anma ve yorumlama yollarını bulmaları gerekiyor.³⁵ Ama anıtsallaştırmanın bir de karanlık yüzü var ki o da anıtların genelde “kaybedenler” ve azınlık ya da marjinal gruplar yok sayılarak sadece egemen kesimi veya etnik çoğunluğu onurlandırmak için yapıyor olması.³⁶ Anma ve anıtlar bu bakımdan, fiziki varlıklarıyla anlattıkları hikayenin yanında onları yapanlar hakkında da

³² Yazar 2004 ile 2007 yılları arasında fotoğrafların aralarına çiçek ve serginin önüne de çelenk konduğuna şahit oldu.

³³ G Santayana, *The Life of Reason*, (New York, Prometheus Books May 1998), s. 82.

³⁴ D. L. Horowitz, “Symbolic Politics and Ethnic Status”, J. Hutchinson (haz.), *Ethnicity*, (Oxford University Press, Oxford 1996) içinde.

³⁵ D. E. Lorey and W. H. Beezley, “Introduction”, D. E. Lorey ve W. H. Beezley (haz.), *Genocide, Collective Violence and Popular Memory: The Politics of Remembrance in the Twentieth Century*, (Scholarly Resources, Wilmington, Delaware 2002) içinde, s. xxvii.

çok şey anlatırlar.³⁷ Yine de savaş yaşamış ve ciddi şekilde bölünmüş, hele de vahim insan hakları ihlalleri görmüş toplumlar travmayı görsel olarak temsil etmeye giriştiklerinde hakiki bir anıtsallaştırma yapabilme potansiyeli de vardır.

Priştina’da beş yıldan beri sergilenmekte olan bu fotoğraflar gibi ölü ya da kayıp kişileri temsil eden imgelerin teşhiri tartışmalı ve problemlidir. Ama toplumsal rehabilitasyona katkı yapacak olan da, hem olayları yaşayanları hem de gelecek kuşakları geçmişini o günün meseleleri ile ilişkili olarak yorumlamaya teşvik eden bu anıtlardır, sorunlu anıları savaş ve tarafları ile ilişkili olarak anlamaya çalışmaktır.³⁸ Başarılı bir şekilde hayata geçirildikleri ve saygıdan ödün vermeden yerleştirildikleri takdirde, bu tür anıtlar hem hakikatlerin dile dökülmesi sürecini kolaylaştıracak, hem de kanlı olaylardan sağ çıkanların, kurbanların yakınlarının, yerli toplulukların ve uluslararası ziyaretçilerin yaşananların ve kurbanların yasını tutabileceği bir mekan sağlayacaktır.

³⁷ S. Wenk, “Sacrifice and Victimization in the Commemorative Practices of Nazi Genocide after German Unification – Memorials and Visual Metaphors”, G. Eghigian ve M. P. Berg (haz.), *Sacrifice and National Belonging in Twentieth-Century Germany*, (Texas A & M University Press, College Station, Texas 2002) içinde, s. 200.

³⁸ J. Barsalou and V. Baxter, “The Urge to Remember: The Role of Memorials in Social Reconstruction and Transitional Justice” United States Institute of Peace Working Group, Stabilization and Reconstruction Series, (No. 5, January 2007) 2.

-Resim 2-

*“Hepimiz Onları Özliyoruz” fotoğraf sergisi.
Fotoğraflara Arnavutça ve İngilizce pankartlar eşlik ediyor.
[Fotoğraf: Kathryn Harakal, Haziran 2007]*

Kaynakça

I. Kitaplar ve Kitap Bölümleri

T. Adorno, "Cultural Criticism and Society", S. Weber ve S. Weber (İngilizceye çev.), *Prisms*, (MIT Press, Cambridge, Massachusetts 1967) içinde.

D. Apel, *Memory Effects: The Holocaust and the Art of Secondary Witnessing*, (Rutgers University Press, New Jersey 2002).

D. Bar-Tal, "Collective Memory of Physical Violence: its Contribution to the Culture of Violence", E. Cairns and M. D. Roe (haz.), *The Role of Memory in Ethnic Conflict*, (Palgrave Macmillan, New York 2003) içinde.

J. Bennett, "The Aesthetics of Sense-Memory: Theorising Trauma through the Visual Arts", S. Radstone ve K. Hodgkin (haz.), *Regimes of Memory*, (Routledge, London 2003) içinde.

I. R. Bet-El, "Unimagined communities: the power of memory and the conflict in the former Yugoslavia", J. W. Muller (haz.), *Memory and Power in Post-War Europe: Studies in the Presence of the Past*, (Cambridge University Press, Cambridge 2002) içinde.

D. Bloomfield, T. Barnes and L. Huyse (haz.), *Reconciliation After Violent Conflict: A Handbook*, (International IDEA, Stockholm 2003).

E. Cadava, *Words of Light: Theses on the Photography of History*, (Princeton University Press, Princeton, New Jersey 1993).

P. Devine-Wright, "A Theoretical Overview of Memory and Conflict", E. Cairns and M. D. Roe (haz.), *The Role of Memory in Ethnic Conflict*, (Palgrave Macmillan, New York 2003) içinde.

A. di Lellio (haz.), *The Case for Kosova: Passage to Independence*, (Anthem Press, Londra 2006).

B. Hamber ve R. A. Wilson, "Symbolic Closure through Memory, Reparation and Revenge in post-Conflict Societies", E. Cairns ve M. D. Roe (haz.), *The Role of Memory in Ethnic Conflict*, (Palgrave Macmillan, New York 2003) içinde.

M. Hirsch, "Surviving Images: Holocaust Photographs and the Work of Postmemory", B. Zelizer (haz.), *Visual Culture and the Holocaust*, (Rutgers University Press, Piscataway, New Jersey 2001) içinde

D. L. Horowitz, "Symbolic Politics and Ethnic Status", J. Hutchinson (haz.), *Ethnicity*, (Oxford University Press, Oxford 1996) içinde.

D. E. Lorey ve W. H. Beezley, "Introduction", D. E. Lorey ve W. H. Beezley (haz.), *Genocide, Collective Violence and Popular Memory: The Politics of Remembrance in the Twentieth Century*, (Scholarly Resources, Wilmington, Delaware 2002) içinde.

M. Minow, *Between Vengeance and Forgiveness: Facing History after Genocide and Mass Violence*, (Beacon Press, Boston 1998).

M. Rowlands, “Remembering to Forget: Sublimation as Sacrifice in War Memorials”, A. Forty ve S. Kuechler (haz.), *The Art of Memory*, (Berg, Oxford 1999) içinde.

G Santayana, *The Life of Reason*, (Prometheus, New York 1998).

S. Sontag, *On Photography*, (Picador, New York 1977).

S. Sontag, *Regarding the Pain of Others* (Picador, New York 2003).

J. Taylor, *Body Horror: Photojournalism, Catastrophe and War*, (Manchester University Press, Manchester 1998).

V. D. Volkan, “What Some Monuments Tell Us About Mourning and Forgiveness”, E. Barkan and A Karn (haz.), *Taking Wrongs Seriously: Apologies and Reconciliation*, (Stanford University Press, Stanford, California 2006) içinde.

D. J. Walkowitz ve L M Knauer, *Memory and the Impact of Political Transformation in Public Space*, (Duke University Press, Durham and London 2004).

S. Wenk, “Sacrifice and Victimization in the Commemorative Practices of Nazi Genocide after German Unification – Memorials and Visual Metaphors”, G. Eghigian ve M. P. Berg (haz.), *Sacrifice and National Belonging in Twentieth-Century Germany*, (Texas A & M University Press, College Station, Texas 2002) içinde.

J. E. Young, *The Texture of Memory: Holocaust Memorials and Meaning*, (Yale University Press, New Haven 1993).

B. Zelizer, *Remembering To Forget: Holocaust Memory Through the Camera’s Eye*, (University of Chicago Press, Chicago 1998).

II. Dergilerde Yayımlanan Makale ve Yazılar

M. Crettol ve A. La Rosa, “The Missing and Transitional Justice: the Right to Know and the Fight Against Impunity”, 88 *International Review of the Red Cross* (Haziran 2006) 355.

A. Di Lellio ve S. Schwandner-Sievers, “Sacred Journey to a Nation: The Construction of a Shrine in Postwar Kosovo”, 7 *Journeys* (Haziran 2006) 27.

P. Gough, “From Heroes’ Groves to Parks of Peace: Landscapes of Remembrance, Protest and Peace”, 25 *Landscape Research* (2003) 213.

V. Ingimundarson, “The Politics of Memory and the Reconstruction of Albanian National Identity in Postwar Kosovo”, 19 *History and Memory* (2007) 95.

F. Lamott, “Trauma as a Political Tool”, 15 *Critical Public Health* (2005) 219.

F. Le Diraison, “Visual Communication”, 87 *International Review of the Red Cross*

(Aralık 2005) 707.

C. Lavrence, “The Serbian Bastille: Memory, Agency, and Monumental Public Space in Belgrade”, 8 *Space and Culture* (Şubat 2005) 31.

H. Sverrisson, “Truth and Reconciliation Commission for Kosovo: A Window of Opportunity?”, 8 *Peace Conflict & Development* (Şubat 2006) 1.

III. Belge ve Raporlar

BETA Media Center, CDRSEE & KosovaLive News Agency [BETA Medya Merkezi, CDRSEE ve Kosova Canlı Haber Ajansı]

* “Albanian-Serb Information Exchange Forum Project Report, BETA Media Center, Center for Democracy and Reconciliation in Southeast Europe & KosovaLive News Agency, Prishtina, 2006. [“Arnavut-Sırp Bilgi Paylaşımı Forumu Projesi Raporu”, (BETA Medya Merkezi, Güneydoğu Avrupa Demokrasi ve Barış Merkezi ve KosovaCanlı Haber Ajansı, Priştina, 2006]

Humanitarian Law Center [İnsani Hukuk Merkezi]

* N. Kandić “Confronting the Past of Kosovo”, (Humanitarian Law Center, Priştina 27 June 2004). [“Kosova’nın Geçmişi ile Yüzleşmek”, İnsani Hukuk Merkezi, Priştina, 27 Haziran 2004]

International Committee of the Red Cross [Kızıllaç Uluslararası Komitesi]

* “Factsheet: Missing Persons on the territory of former Yugoslavia”, April 2008. [“Bilgi Notu: Eski Yugoslavya Topraklarındaki Kayıp İnsanlar”, Kızıllaç Uluslararası Komitesi, Nisan 2008]

* “Missing Persons: A Hidden Tragedy”, Geneva Switzerland, August 2007. [“Kayıp İnsanlar: Gizli bir Tragedi”, Cenevre, İsviçre, Ağustos 2007]

Minority Rights Group International [Uluslararası Azınlık Hakları Grubu]

* C. Baldwin, “Minority Rights in Kosovo under International Rule” London 2006. [“Uluslararası İdare Döneminde Kosova’da Azınlık Hakları”, Londra 2006]

United Nations Interim Administration Mission in Kosovo [Birleşmiş Milletler Kosova Geçici Yönetim Misyonu]

* “Factsheet: Kosovo in February 2008”, Department of Public Information, United Nations Interim Administration Mission in Kosovo, 01 March 2008. [“Bilgi Notu: Şubat 2008’de Kosova”, Kamu Bilgilendirme Bölümü, Birleşmiş Milletler Kosova Geçici Yönetim Misyonu, 01 Mart 2008]

United States Institute of Peace [Birleşik Devletler Barış Enstitüsü]

* J. Barsalou ve V. Baxter, “The Urge to Remember: The Role of Memorials in Social Reconstruction and Transitional Justice” United States Institute of Peace Working Group, Stabilization and Reconstruction Series, (No. 5, January 2007) [“Hatırlama Arzusu: Toplumsal Onarım ve Geçiş Dönemi Adaletinde Anıtların Rolü”, Birleşik Devletler Barış Enstitüsü, İstikrar Sağlama ve Onarım Dizileri, (No. 5, Ocak 2007)]

IV. Medya Raporları ve Basın Bültenleri

Amnesty International [Uluslararası Af Örgütü]

* Public Statement EUR 70/020/2003, “Serbia and Kosovo: Day of the Missing”, News Service No: 201, 30 August 2003. [Kamuoyuna Açıklama EUR 70/020/2003, “Sırbistan ve Kosova: Kayıplar Günü”, Haber Servisi No: 201, 30 Ağustos 2003]

International Commission on Missing Persons [Uluslararası Kayıplar Komisyonu]

* News Release, “ICMP Launches Campaign to Reach Family Members of Kosovo’s Missing”, Priştina, 29 November 2005. [Basın Bülteni, “UKK, Kosovalı kayıp yakınlarına ulaşmak için kampanya başlatıyor”, Priştina, 29 Kasım 2005]

International Committee of the Red Cross [Kızıl Haç Uluslararası Komitesi]

* News Release 07/18, “Kosovo: ICRC Publishes new edition of Book of the Missing”, 29 August 2007. [Basın Bülteni 07/18, “KHUK Kayıplar Kitabı’nın yeni basımını yayımladı”, 29 Ağustos 2007]

* News Release 07/20, “Photo Exhibition on Missing Persons opens in Baku”, 31 August 2007. [Basın Bülteni 07/20, “Bakü’de kayıplarla ilgili bir fotoğraf sergisi açılıyor”, 31 Ağustos 2007]

* News Release 06/29, “Photo Exhibition on Missing Persons opens”, 02 July 2007. [Basın Bülteni 06/29, “Kayıplarla ilgili Sergi Açılıyor”, 02 Temmuz 2007]

* News Release 04/53, ‘Kosovo: Third Edition of the Book of Missing Persons’, International Committee of the Red Cross, 16 April 2004 [Basın Bülteni 04/53, “Kosova: Kayıplar Kitabı’nın Üçüncü Basımını Çıkıyor”, 16 Nisan 2004]

Mothers Appeal Association & Kosova Action Network [Annelerin Çağrısı Derneği ve Kosova Eylem Ağı]

* Press Release, “We Are All Missing Them”, 31 May 2005. [Basın Bülteni, “Hepimiz Onları Özlüyoruz”, 31 Mayıs 2005]

United Nations Interim Administration Mission in Kosovo, Department of Public Information [Birleşmiş Milletler Kosova Geçici Yönetim Misyonu, Kamu Bilgilendirme Bölümü]

* Press Release UNMIK/PR/1613, “In Search of the Missing”, United Nations Interim Administration Mission in Kosovo, Department of Public Information, 6 December 2006. [Basın Bülteni UNMIK/PR/1613, “Kayıpları Ararken”, Birleşmiş Milletler Kosova Geçici Yönetim Misyonu, Kamu Bilgilendirme Bölümü, 6 Aralık 2006]

* Press Release UNMIK/PR/1521, “49 Sets of Mortal Remains Transferred from Serbia to Kosovo”, United Nations Interim Administration Mission in Kosovo, Department of Public Information, 31 March 2006. [Basın Bülteni UNMIK/PR/1521, “49 Grup Ceset Kalıntısı Sırbistan’dan Kosova’ya Gönderildi”, Birleşmiş Milletler Kosova Geçici Yönetim Misyonu, Kamu Bilgilendirme Bölümü, 31 Mart 2006]